

IRODALOMTANÍTÁSUNK ÉS CSÁTH GÉZA

Az iskolareformnak még annyira a kezdetén tartunk, hogy nem várhatunk még globális értékelést a beépült hipotézisek érvényességéről. Egy-egy tudományterület vagy tantárgy területéről azonban már formálódnak a nézetek.

Igaz, ezek az empirikus észlelések még mentesek a szintetizálási törekvés csírájától is, mégis nagyobb figyelmet érdemelnének. Azt a veszélyt rejtik magukban, hogy a felszini jelenségeket lényegi problémákká igyekeznek emelni, s az egyéni értetlenség vagy tehetetlenség megkérdőjelezi az egyes tantervekben rejlő szándékot, hogy a megalkuvó toldozás helyett gyökersen újat nyújtsunk a társadalmi követelményekkel összehangoltan.

A reform előtti másfél évtizedben az irodalomtanítás legteljesebb lehetőségét a gimnáziumi képzés biztosította. És a másfél évtized elég nagy idő, hogy bizonyos beidegződöttségek képződjenek az irodalmi nevelést, az irodalom megközelítését illetően. Az említett beidegződöttség vitathatatlanul jelen van, amikor az új iskolarendszer általános középiskolai irodalomtanítását mérlegelik. Az „eszmény” a régi, négyéves oktatási idő, a régi keretek, megközelítési lehetőségek. Ugyanakkor kevesen merik az új képzési rendszerben az általános közoktatás meghosszabbítását látni. Azt a lehetőséget, hogy az irodalmi nevelést a 15—16 évesek fejlődéslelektani szintjén általánossá tehetjük.

A visszahúzó reflexek folytán a középiskola irodalmi anyagát sokan úgy tekintik, hogy az a régi gimnáziumi tanterv két évre sűrítése. Ennek hatására lázasan keresik, hogy mit, melyik alkotói opust lehet „monografikusan” feldolgozni. Tulajdonképpen bizonyos értelemben még a régi tantárgypedagógiai terminusok is zavarnak, gátolják a nevelési feladatok szabad megvalósítását.

Az új irodalmi tanterv Csáth Géza tanítását a II. osztályban irányozza elő. A formális megközelítés azonnal felveti a kérdést: hogyan közelítsük meg a témát, mennyi időt szentelhetünk Csáth Géza alkotásainak?

Semennyit.

Nem Csáth Géza köré sűrűsödik az irodalmi anyag. Vizsgálódásaink, megfigyeléseink központi kérdése *a századvégi novella!*

Tankönyvünk hangsúlyozza, hogy „a századvég legnépszerűbb és leggazdagabb termésthöző műfaja az elbeszélés volt”. „Erdőnyi” novellairó alkotott, akik tartalomban és formában úttörő munkát végeztek. A pedagógus feladata tehát az, hogy megfelelő szövegválogatáson, közös elemzőmunkával érzékeltesse a novellairodalom fellendülését.

A szöveggyűjtemény Papp Dániel, Tömörkény és Csáth Géza egy-egy novelláját kínálja elemzésre. Ez a válogatás biztosítani tudja annak az érzékeltetését, hogy a társadalmi változások, a tőkés társadalom viszonyai kialakítják az elidegenült ember típusát az irodalomban. A témaváltozás ugyanakkor új megjelenési formákat is követel. A formakutatásban és újításban Csáth volt az élenjáró.

Ismét a tankönyv ad eligazítást, hogy milyen szempontok szerint közelítsük meg Csáth Géza novelláját. Dr. Bori Imre nézete szerint „novelláim zömében... a szabadkai élet alakjai és hangulatai szólnak meg”. Itt találjuk a szöveg-elemzés kulcsmondatát is: „Csáthnál... mintha álom lenne a valóság, a valóság pedig rossz álom.”

A szöveggyűjtemény Csáth *Szombat este* című novelláját tartalmazza. Ha magunkévá tesszük azt a tételt, hogy a téma keretében a tanulókat a

századvég novellairódmával kell megismertetnünk, akkor a szöveget nem a csáthi életműben, hanem a vizsgált kérdés fő vonulatában.

Az előző szövegek elemzésével tudatosult ismereteket az újabb szöveg tanulmányozás elmélyíti, kiegészíti a fogalmi jegyeket, teljesebbé teszi a korszak irodalmáról kialakuló képet. Ugyanakkor a folyamatos irodalmi nevelés érdekében tovább formálódik szövegelemzési készségük.

Melyek azok az elemek, amelyek a novellában a korra utalnak? Közvetlen utalással nem találkozunk. A szókincs az, amely szinte már régészeti emlékeként őrzi a századforduló világát: a rézszamová, pohárszék, a „személyzet” (szakácsnő, Julcsa — a szobalány), a mécses, a petróleumlámpa, a furcsa fűszerek (kápri, mustár), tajtékpipa, dohányos szita. Vagy a modern magyar nyelvből itt-ott kiütköző ódonosságok: anyika, a régies igealak (jó), és a szinte személytelenül szelíd felkiáltás („Szombat este, ő, az mindig a legszebb”).

És a helyszín, a milió? Erre mi utal?

Semmi. Vagy szinte semmi. Az egész eseménytelen esemény bárhol lejátszódhatna, bármelyik középosztálybeli családban Debrecenben éppúgy, mint Sopronban.

Magában semmit sem mond. Csak az életrajz ad eligazítást: az öccs, Brenner Dezső, a majdani kisvárosi gyógyszerész alakja lopja be magát a közös gyermekkor emlékei közé. A közös emlékek, közös gyermekkor színhelye: a századvégi Szabadka...

Savként maródott minden mozzanat az érlelődő fiatalember tudatába. Ki-törölhetetlenül, mindhaláláig kísértettek ezek az emlékek, mint a Homokember a gyermekkorban.

Van-e múltja ennek a csendéletnek az irodalmi alkotásban? Ha elharmarkodottan ítélünk, azonnal sorolhatjuk: *Egy estém otthon, Családi kör.*

De csendélet ez? Hiánytalan harmónia?

Harmónia ott, ahol a napok megszokott rendje még az étkezésben, a kölcsönös érintkezésben is ismétlődik heteken át, éveken át? Ahol a sztereotípiá szinte megőrjít, idegbajossá teszi még a gyermeket is?

Ó, a szombat este más! Ünnepe, öröme, mert van egy kis változás. Ha másban nem, a vacsora összetételében. Ez is lelkesedést vált ki ott, ahol valószínűleg a szavak, a mondatok is ugyanolyan egyhangúsággal ismétlődnek, mind az „események”. Említeni sem érdemes azt, hogy mit mondanak egymásnak a szereplők, annyira megszokottak. Szavak nélkül is értik egymást, egymás minden gondolatát. Ez a környezet *nem tud* újat mondani. Nincs is szükség egyetlen közvetlen idézetre sem...

A párbeszéd elmaradhat!

Ez a valóság a maga sivárságával. A lélekölő egyhangúság azonban az évek távlatával tündéri színezést kap. Vagy a Homokember láttatja így?

A vizeskancsó árnyékából, mint a palackból, előgomolyog a Homokember szelleme, aki álomhomokot szór a szembe, szúr a szemgolyó, össze kell szorítani a szemhéjakat. A szempillák között csak szűrt fény szivárog át. A tárgyak, alakok, fények elmosódnak. Minden oly széppé, *valószerűtlenné* válik...

A novella terjedelme alig két oldal. A novellaidő mégis sokkal hosszabb, szinte kitolódik a végtelenig.

A redundanciát a hagyományos eszközökkel, hosszadalmas leírásokkal, kitérőkkel, monológokkal kellett volna megvalósítani. Mindez teljesen hiányzik a novellából. Sőt a mondatok hossza is valami belső fegyelemről tanúskodik; rövidebb, két-három tagmondatos összetett mondatok váltogatják egymást egyszerű mondatokkal. Mégis az idő feloldódik, a keretek szertefolynak.

Csáth valami olyan szerkesztésmódot alkalmazott, amelyet utána csak fél évszázad múltán a film fedezett fel magának: a hosszú beállítás, a szereplőket. Valami olyan szerkesztésmód árad ebből a novellából, amelyet a film formanyelvének legszuverénebb birtoklói tudtak csak elérni; a kép, a zene, a környezeti hangok és zörejek harmóniájával vált ki asszociációkat, közül eseményeket, jelenségeket, ébreszt érzelmeket.

Ha filmes szemmel vizsgáljuk a szöveget, három képsorra oszthatnánk az egész novellát: a *vacsora*, a *lábmosó*, a *Homokember* képsorára.

Kíséreljük meg felbontani a film nyelvére legalább az egyik képsort!

Nagymama teát főz a rézszamováron (félközel). Csészéjében cukrot éget rummal. A rum lilás rózsaszínű lángocskákkal ég (szuperplán). A kamera ráérvén, hosszú beállításokkal időz az alakokon, a tárgyakon. Felsorolja, mi látható az asztalon. Apa *apró halat eszik*. Nevenincs hal ez? [Vagy szemlélő — a gyermek — nem tudja a nevét, nem tudja elolvasni a norvég (?), dán (?) feliratot.] Biztosanvan; amit ismer, a fűszeres alaposágával nevez meg. A mozdulatokat, a tevékenységet is így részletezi: „Mindenkiből vesz egy keveset, sok túró és vaját tesz hozzá, azután pedig vastag, ezüst tejeskanállal szétkeveri az egészet.”

(Szuperplán: a megkent kenyérbe harapó szája.) „Pompás ez kenyéren keve.”

Főlössleges részleteznünk. Képsorok, beállítások, a fény és árny játéka elevenedik meg előttünk a szöveg nyomán. S ugyanilyen magabiztosan hallatja velünk a hangokat is azzal, hogy éreztesse, tudatosítsa a hangok keltette dolgokat. A zongoradarabot nem ismeri, tehát csak szomorú zene, csak apa és anya szereti (ő nem). A kulcscsörgés, vízcsobogás, a kockacukor loccsanása, üvegkoccanás jelzik a történeteket. Mégis pontosan tudja, mi történik a lakás közeli vagy távoli zugaiban. És mi is tudjuk, mert ő tudja!

Ha nagyon merészek akarunk lenni, azt mondhatnánk, hogy a valóságban Jancsó Miklós él ilyen öntudatosan a film adta lehetőségekkel, használja a film grammatikáját. Igen! A grammatika ugyanaz, de Jancsó izgatott ritmusa és zenéje nélkül.

Azt mondhatnánk: más a szókincse és a mondattana!

